

ՏՆՏԵՍԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

ՍԱՀՄԱՆԱԴՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՀԱՐԱՑՈՒՅՑԸ. ՏՆՏԵՍԱԳԻՏԱԿԱՆ ԱՌՈՒՄՆԵՐԸ, ԳՆԱՀԱՏՄԱՆ ՀԻՄՆԱՀԱՐՑԵՐԸ

ՀԱՅԿ ՍԱՐԳՍՅԱՆ, ԺԻՐԱՅՐ ՄԻԻԹԱՐՅԱՆ, ՄԵՂԱ ՆԱՀԱՊԵՏՅԱՆ

1. Ներածություն: Հողվածը հրատարակության ներկայացնելու պահին Հայաստանի Հանրապետությունում քաղաքական օրակարգի թիվ մեկ խնդիրը հանրաքվեի ներկայացվելիք Սահմանադրության նախագիծն է: Բնական էր սպասել, որ մենք խնդրո առարկա հիմնահարցերին կանդրադառնանք Սահմանադրության նախագծի համատեքստում: Դա չի կատարվել երկու պատճառով: Նախ, քննարկվող խնդիրների շրջանակն այս աշխատանքում ինդիֆերենտ է սահմանադրական նորմերի՝ հասարակական հիմնարար արժեքների, իրավական սկզբունքների միասնականությամբ դրսևորվող լուծումների բովանդակությանը: Անտարակույս շատ լավ է, երբ այդ նորմերն ունենում են բարձր նշանակություն և իրատեսական են տեսանելի ապագայի համար: Սակայն դա այլ խնդիր է: Եվ երկրորդ, անդրադարձի բացակայությունը նախագծին պայմանավորված է նրանով, որ մեր կողմից առաջադրվող լուծումներն առավելապես մեթոդաբանական ուղղվածություն ունեն և ամփոփում են սահմանադրականության գնահատման, դրա ապահովմանը միտված կառուցակարգերի ու մեթոդների վերաբերյալ մեր մտածելակերպը:

Այդուհանդերձ, չենք ցանկանում լիովին զերծ մնալ գայթակղությունից և չտեսնել, որ սահմանադրական փոփոխությունների համատեքստում առաջարկվող կառավարման հայեցակարգը հնարավորություն է ընձեռում բարձրացնելու նոր սկզբունքներով կառավարություն ձևավորելու սահմանադրական պատասխանատվությունը: Խոսքն իրական կոալիցիայի և ֆինանսատնտեսական հիմնախնդիրները նորովի կարգավորելուն է վերաբերում: Մյուս կարևոր խնդիրն այն է, որ նոր հնարավորություններ են ստեղծվում արդյունավետ ռեսուրսաօգտագործման ու երկրում հավաքվող դրամական միջոցների տնօրինման, հանրային շահի առավելագույնս իրացման խնդիրները լուծելու առումով:

Այս ամենը, թերևս, առանձին և՛ հետազոտության, և՛ բանավեճի առարկա է:

2. Սահմանադրական տնտեսագիտությունը և հանրային ընտ-

րութունը¹: Վերջին տասնամյակների համաշխարհային գիտական ձեռքբերումներն առանձնացան միջառարկայական կապերի զգալի խորացմամբ՝ հանգեցնելով գիտակրթական նոր ուղղությունների առաջացման, որոնցից է նաև սահմանադրական տնտեսագիտությունը (US), որը սկսել է ձևավորվել նախորդ դարի երկրորդ կեսին և անցել է զարգացման բավական լուրջ ճանապարհ: Նրա հիմնադիր Ջեյմս Բյուքենենը 1986 թ. «Տնտեսական և քաղաքական որոշումների ընդունման տեսության սահմանադրական և պայմանագրային հիմքերի ձևավորումը» աշխատության համար արժանացել է Նոբելյան մրցանակի՝ տնտեսագիտության անվանակարգում:

US-ն լայն առումով դասական տնտեսագիտության վերածննդի կարևոր բաղկացուցիչն է: Այն կարելի է համարել Ադամ Սմիթի «օրենսդրության գիտություն» տեսության արդիականացման փորձ: Սա գիտության մի ուղղություն է, որը ձգտում է կրկին մերձեցնել տնտեսագիտությունը, իրավագիտությունը, քաղաքագիտությունը և փիլիսոփայությունը:

Ըստ Ջ. Բյուքենենի՝ «սահմանադրական տնտեսագիտությունն ուսումնասիրում է կանոնների (սահմանադրական) գործող հատկությունները, ինստիտուտները, որոնց շրջանակներում անհատները փոխազդում են, և այն գործընթացները, որոնք նպաստում են այդ կանոնների ու ինստիտուտների առաջացմանը և ընտրվելուն»²: US-ն բնորոշվում է նաև որպես գիտական ուղղություն, որը «փորձում է բացատրել իրավական - ինստիտուցիոնալ - սահմանադրական կանոնների այլ ընտրանքային համակցությունների գործող հատկությունները, որոնք սահմանափակում են տնտեսական և քաղաքական գործիչների ընտրությունն ու գործունեությունը»³:

Սահմանափակումների միջև ընտրությունն իր տեղը զիջում է սահմանափակումների ու կանոնների ընտրությանը: Սա է թերևս հատկանշականը, առավել բնորոշը US-ի իմաստաբանությանը:

Պետք է նշել, որ «սահմանադրություն» եզրն անգլերենում բազմիմաստ է, որով էլ պայմանավորված են US հասկացության իմաստային տարբերությունները: Առավել ընդունելի է լայնորեն ճանաչված հետև-

¹ Տե՛ս **Арутюнян Г.** Конституционная экономика или антиконституционность (коррупционность) экономики? // <http://concourt.am/armenian/structure/president/articles/article-econ2014.pdf>, **Տ. Մխիթարյան, Ս. Նահապետյան**, Սահմանադրական տնտեսագիտություն. առարկայական տիրույթը և ուղղությունները, «Ֆինանսներ և էկոնոմիկա», № 9-10, 2014, **Տ. Մխիթարյան**, Սահմանադրական տնտեսագիտության ձևավորման և զարգացման ընթացքի տեսամեթոդաբանական առումները, «Հայաստանի Հանրապետության սոցիալ-տնտեսական զարգացման հիմնախնդիրները և առաջնահերթությունները», Գիտաժողովի կրթության ժողովածու, Եվրասիա միջազգային համալսարան, Եր., 2014:

² **Buchanan J.** The Domain of Constitutional Economics // Constitutional Political Economy, Vol. 1, № 1, 1990, p. 1.

³ **Van den Hauwe L.** Constitutional economics // The Elgar companion to law and economics, second edition / Edited by Jurgen G. Backhaus. –Edward Elgar Publishing, 2005, p. 223-224.

յալ սահմանումը. US-ն գիտական ուղղություն է, որն ուսումնասիրում է ազգային տնտեսական համակարգի շրջանակներում անհատի տնտեսական և սոցիալական իրավունքների առավելագույն բավարարման հնարավորությունները՝ տնտեսական նպատակահարմարությունը սահմանադրական զարգացման առկա մակարդակի հետ օպտիմալ համակցման ճանապարհով⁴:

Հայտնի է, որ տնտեսագիտական վերլուծությունները կենտրոնանում են առկա սահմանափակումների պայմաններում ընտրության հիմնախնդրի վրա: Այդ սահմանափակումները դրվում են այն անհատների վրա, ովքեր պատասխանատու են ընտրության կատարման համար: US-ի առանձնահատկություններից մեկն էլ այն է, որ վերլուծությունն ուղղորդվում է դեպի ընտրությունն արդեն սահմանափակումների միջև⁵:

US-ն պարունակում է տնտեսագիտության և իրավունքի տարրեր: Սակայն իրավաբանները հազվադեպ են անդրադառնում այս ոլորտին, ինչը ոչ միայն խոչընդոտում է գիտության այս ուղղության զարգացումը, այլև հաճախ հանգեցնում է մակերեսային կամ միակողմանի դատողությունների⁶: Մյուս կողմից, մասնագետները տնտեսագիտական տարատեսակ հասկացությունների և տնտեսական երևույթների շուրջ քննարկումներ են ծավալում, սակայն շրջանցում են սահմանադրական սկզբունքներն ու նորմերը՝ որպես հիմնախնդիրների լուծման նախապայման: Իշխանության տարբեր ներկայացուցիչների նկատմամբ բացակայում է իրավական լուրջ պահանջ, որ նրանք կարճաժամկետ կամ հեռահար տնտեսական որոշումներ կայացնելիս պարտավոր լինեն հետևելու Սահմանադրության մեջ ամրագրված նորմերին, ինչպես նաև այն սկզբունքներին, որոնք ուղղակիորեն արտացոլված չեն Սահմանադրության տեքստում, սակայն երկարաժամկետ հատվածում ապահովում են քաղաքացիների սոցիալական, տնտեսական և այլ իրավունքները⁷:

US-ի հիմնախնդիրների ուսումնասիրման համալիր մոտեցումն ունի գիտագործնական մեծ նշանակություն, քանզի այն թույլ է տալիս

⁴ Տե՛ս **Лафитский В. И., Май В. А.** Конституционная экономика и основы экономического положения личности // "Очерки Конституционной Экономики. 23 октября 2009 года". М., 2009, էջ 92, **Мишин А. А.** Конституционное (государственное) право зарубежных стран: Учебник для вузов, М., 2013, USLegal սահմանումների կայքէջը <http://www.definitions.uslegal.com/c/constitutional-economics>, 06/08/14 թ. դրությամբ, «Конституционная экономика» / Отв. ред. **Г. А. Гаджиев**. М., 2010, էջ 11, **Баренбойм П. Д.** Соотношение доктрин верховенства права и правового государства как главный вопрос философии права и конституционализма. М., 2013, էջ 85:

⁵ Տե՛ս **Buchanan J.**, նշվ. աշխ., էջ 2-3:

⁶ Տե՛ս «Конституционная экономика», էջ 11:

⁷ Տե՛ս **Baron P., Merkulova N.** «25th Anniversary of Constitutional Economics: The Russian Model and Legal Reform in Russia» // The World Rule of Law Movement and Russian Legal Reform. М., 2007, էջ 181:

հաղթահարել իրավաբանների՝ տնտեսագիտության հիմնահարցերից ավանդական անտեղակությունը, իսկ տնտեսագետների կողմից՝ իրավունքի և հատկապես սահմանադրական իրավունքի հիմնահարցերից անտեղակությունը⁸:

Տնտեսագետների և իրավաբանների միջև տարբեր հարցերի շուրջ ծավալվող քննարկումներում դիրքորոշումները տարբեր են (հիարկե՛ ոչ այնքան խորը, որքան էկոլոգի և տնտեսագետի պարագայում): Ինչպես նշել է ռուս առաջատար տնտեսագետներից Եվգենի Յասինը, «տնտեսագետների և իրավաբանների բանավեճերում, որպես կանոն, իրավացի են իրավաբանները, իսկ հաղթում են տնտեսագետները, քանի որ եթե չկա գումար այս կամ այն իրավունքի իրականացման համար, նշանակում է՝ այն այդպես էլ կյանքի չի կոչվի»⁹: Իսկ ռուս հայտնի իրավաբան, ակադեմիկոս Օ. Կուտաֆինի կարծիքով, ՄՏ-ն «հնարավորություն է տալիս տնտեսագիտության և իրավունքի հիմնախնդիրները դիտարկել մեկ ամբողջության մեջ և հասկանալ, որ դրանք անխզելիորեն փոխկապակցված են և շատ առումներով կանխորոշում են մեկը մյուսի զարգացումը»¹⁰: Այսպիսով, սահմանադրական տնտեսագիտությունը պահանջում է տնտեսական բազմագործոն ռազմավարություն երկրի ներսում և դրա սահմաններից դուրս, և ոչ թե պարզապես իրավիճակային և հաճախ պատահական տնտեսական որոշումներ՝ հիմնված գերազանցապես կարճաժամկետ օգուտների վրա:

Ամփոփելով կարող ենք ասել, որ ՄՏ-ն տնտեսագետների և իրավաբանների՝ պետության տնտեսական գործունեության ինստիտուցիոնալ-նորմատիվ ապահովման հիմնախնդիրների նկատմամբ սահմանադրական իրավունքի կիրառման հարցերի համատեղ ուսումնասիրություն է՝ հանուն տնտեսության զարգացման և երկրի քաղաքացիների նյութական բարեկեցության բարձրացման¹¹:

ՄՏ-ի ակունքները հասնում են մինչև հանրային ընտրության տեսությունը, որը սահմանվում է որպես քաղաքագիտության նկատմամբ տնտեսագիտության կիրառություն: Երեք հենասյունները, որոնց առկայությունն ըստ էության նպաստել է հանրային ընտրության տեսության ձևավորմանը, հետևյալն են. ա) մեթոդաբանական անհատապաշտությունը, որի համաձայն՝ միայն անհատներն են ընտրում և գործում, բ) «տնտեսական մարդու» հայեցակարգը, որի համաձայն՝ մարդը ռացիոնալ ընտրություն կատարելու ընդունակ էակ է, գ) «քաղաքականություն» սկզբունքը: Քաղաքական շուկայում ապրանքների ու ծառայությունների շուկայի համանմույթամբ կատարվող

⁸ Տե՛ս «Конституционная экономика» / Отв. ред. Г. А. Гаджиев. М., 2010, էջ 11:

⁹ Баренбойм П. Д., նշվ. աշխ., էջ 26-27:

¹⁰ Баренбойм П. Д., Лафитский В. И., Май В. А., Захаров А. В., Меркулова Н. Ю. Конституционная экономика для школ: Учебное пособие. М., 2006, с. 2.

¹¹ Տե՛ս և Баренбойм П. Д., նշվ. աշխ., էջ 85, 100:

փոխանակության վերլուծությունից կարելի է եզրակացնել, որ պետությունը ներկայանում է որպես որոշումների կայացման վրա ներազդելու, ռեսուրսաբաշխմանը (ամենատարբեր) մասնակից լինելու յուրօրինակ միջավայր¹²:

«Մահմանադրականություն» ֆենոմենալ հասկացության համապարփակ ներկայացումը թերևս հնարավորություն կընձեռի բացահայտելու սահմանադրականության սոցիալ-տնտեսական հատույթը և առաջադրելու լուծումներ դրա «անհարթությունները» վերացնելու ուղիների վերաբերյալ:

3. «Մահմանադրականություն հասկացության» շուրջ: Համընդհանուր մոտեցման համաձայն՝ սահմանադրականությունը գաղափարների, սկզբունքների և կանոնների հավաքածու է, որտեղ բոլորը փորձում են պատասխանել այն հարցին, թե ինչպես ձևավորել այնպիսի քաղաքական համակարգ, որը հնարավորինս կբացառի կամայականությունը¹³: Ընդհանուր առմամբ կամայականությունն այն է, երբ կառավարողները առաջնորդվում են ըստ իրենց ցանկության, այն է՝ ամբողջական հայեցողականությամբ և կառավարվողների շահերի փոխարեն սպասարկում են սեփական շահերը: Մահմանադրականության բարձր մակարդակը թույլ է տալիս հնարավորինս խուսափել այդ վտանգներից՝ մշակելով մեխանիզմներ, որոնք սահմանում են, թե ով կարող է կառավարել, ինչպես և ինչ նպատակով: Իսկ թե ինչն է համարվում կամայականություն, մոտեցումները տարբեր են: Մոտեցումներից մեկի համաձայն (քաղաքական սահմանադրականություն)՝ կամայականությունը կառավարողների կողմից կառավարվողներին գերիշխելն է, ուստի փորձ է կատարվում խուսափելու դրանից՝ ստեղծելով քաղաքական հավասարության պայմաններ, որին հատուկ է պետական կառուցվածքում առկա բոլոր կարևոր խմբերի և կողմերի միջև իշխանական հավասարակշռությունը այնպես, որ ոչ մեկը չկարողանա կառավարել առանց կառավարվողների շահերը հաշվի առնելու: Երկրորդ՝ առավել արդիական և ընդունված մոտեցման համաձայն (իրավական սահմանադրականություն)՝ կամայականությունը պայմանավորված մարդու իրավունքների խախտումներով, ուստի փորձ է կատարվում է ստեղծել դրանց պաշտպանության մեխանիզմներ՝ իշխանության բաժանման և դատականորեն պաշտպանվող սահմանադրությամբ¹⁴:

Իրավացի են նրանք, ովքեր պնդում են, որ սահմանադրականությունը դոկտրինա է, ըստ որի՝ կառավարության իշխանությունը պետք է

¹² Տե՛ս **Ն. Սարգսյան, Ա. Մարկոսյան**, Հայաստանի տնտեսության վերափոխումները և վերելքի հեռանկարները, Եր., 2014, էջ 17-20:

¹³ Տե՛ս «Concise Routledge Encyclopedia of Philosophy», General editor: **Craig Edward**. London: Routledge, 2000, էջ 171:

¹⁴ Տե՛ս **Badie, B., Berg-Schlosser, D., & Morlino, L.** (Eds.). International encyclopedia of political science, Thousand Oaks, CA: SAGE Publications, 2011:

սահմանափակվի անհատական իրավունքներով և հակակշիռների ու զսպման մեխանիզմով¹⁵: Այս ամենից հետևում է, որ «սահմանադրականություն» հասկացությունը բնութագրելու համար անհրաժեշտ է «սահմանադրություն» հասկացությունը դիտարկել գործառության տեսանկյունից: Այս առումով սահմանադրության առաջնային գործառությամբ մարդու իրավունքների պաշտպանությունն է, իսկ երկրորդը՝ առաջինի իրագործման և ինստիտուցիոնալ ապահովման մեխանիզմը՝ իշխանությունների բաժանումը: Այս միտքը լավագույնս արտացոլված է սահմանադրականության դասական աղբյուրներից մեկում՝ «Մարդու իրավունքների ֆրանսիական հռչակագրի» 16-րդ հոդվածում, ըստ որի՝ «յուրաքանչյուր հասարակություն, որում իրավունքները երաշխավորված չեն, կամ իշխանական թևերի բաժանումը սահմանված չէ, չունի սահմանադրություն»¹⁶:

Նշենք նաև, որ սահմանադրականությունը չպետք է դիտվի բացառապես որպես պետական իշխանության սահմանափակում (նեգատիվ սահմանադրականություն), քանի որ այդ դեպքում բաց է թողնվում նրա հաջորդ կարևոր բնույթը. սահմանադրականությունը պահանջում է նաև արդյունավետ և իրազեկ պետական ինստիտուտների առկայություն, որոնց գործունեությունն ուղղված է պետության գոյության հիմնական նպատակի իրացմանը՝ իր անդամների բարեկեցության բարձրացմանը, այսինքն՝ ունի նաև դրական կողմ¹⁷:

Ուստի սահմանադրականությունն առկա է պետական-հասարակական այն համակարգերում, ուր սահմանադրական նորմերն ու սկզբունքներն ապրող իրողություն են, ձևավորվել է սահմանադրական ժողովրդավարության անհրաժեշտ ու բավարար միջավայր, ուր սահմանադրական նորմերը գործում են անմիջականորեն, և առկա է սահմանադրական վերահսկողության արդյունավետ համակարգ, ուր սահմանադրությունը ոչ թե գործիք է պետական իշխանության ձեռքին, այլ քաղաքացիական հասարակության հիմնական օրենքն է, միջոց է հասարակության ներդաշնակ ու կայուն զարգացումը երաշխավորելու համար՝ **ոչ միայն սահմանելով վարքագծի հիմնական կանոնները, այլև սահման դնելով իշխանությանը, այն սահմանափակելով իրավունքով**: Այլ կերպ ասած՝ սահմանադրականությունը հասարակական համաձայնությամբ սահմանված ժողովրդավարական ու իրավական վարքագծի հիմնարար կանոնների առկայությունն է, դրանց՝ որպես ապրող իրողության գոյությունն է հանրային կյանքում, յուրաքանչյուր

¹⁵ Sté u **Berggren, N., Karlson, N.**, Constitutionalism, division of power and transaction costs, *Public Choice*, № 117, 2003:

¹⁶ Concise Routledge Encyclopedia of Philosophy, General editor: **Craig Edward**. London: Routledge, 2000, p. 171.

¹⁷ Sté u **Barber, Nicholas W.** Constitutionalism: Negative and Positive, *Oxford Legal Studies Research Paper № 7/2015*, 2015:

անհատի քաղաքացիական վարքագծում, պետաիշխանական լիազորությունների իրականացման գործընթացում¹⁸:

Ամփոփելով կարող ենք արձանագրել, որ սահմանադրականությունը գաղափարների և հայացքների համակարգ է, որտեղ մարմնավորված են սահմանադրական պետության մասին պատկերացումները, դրանց սահմանադրական ձևակերպումները, ինչպես նաև նման գաղափարների և դրանք ամրագրող նորմերի իրացման քաղաքական-իրավական փորձը: Սահմանադրական պետության հիմնական բնութագրիչներն ամփոփված են նրա չորս կարևորագույն հատկանիշներում. առաջինը իրավունքի գերակայության գաղափարն է, որը նշանակում է իշխանության ենթարկում իրավունքին և իշխանության սահմանափակում իրավունքով, երկրորդ՝ մարդու ազատությունը և նրա արժանապատիվ գոյությունը ապահովվում են իշխանության կամայականության նկատմամբ սահմաններ դնելու միջոցով և պետության ու անհատի փոխադարձ պատասխանատվության պայմաններում օրենքով ամրագրված իրավունքների և ազատությունների երաշխավորման պետության պարտականությամբ, երրորդ՝ պետական իշխանության կազմակերպումը հիմնվում է այնպիսի սկզբունքների վրա, որոնք բացառում են դրա կենտրոնացումը մեկ անձի ձեռքում և ապահովում են պետական մարմինների փոխադարձ կապն ու հսկողությունը, չորրորդ՝ ժողովրդական ներկայացուցչության գաղափարները մարմնավորվում են իշխանական մարմինների ձևավորման ու գործունեության ոլորտում, և իշխանության իրացումը կատարվում է ժողովրդի անմիջական մասնակցության ապահովմամբ, այդ թվում՝ որոշումների ընդունում և իշխանության գործունեության նկատմամբ հսկողություն¹⁹:

Սահմանադրականության մակարդակի գնահատումը նախևառաջ պահանջում է դիտարկվող հասկացության պարզորոշում՝ գնահատման նկատառումներից էլնելով, որից անմիջականորեն կրիսիս սահմանադրականության գնահատման կառուցվածքային պատկերը: Վերջինս իրագործվել է սահմանադրականության գնահատման հայեցակարգային մոտեցումների մշակմամբ²⁰, որի համատեքստում առաջարկվել է հետևյալ սահմանումը. **«Սահմանադրականությունը զարգացման այնպիսի մակարդակ է, երբ սահմանափակված է պետական իշխանության կամայականության հնարավորությունը, այն զսպվում է մարդու իրավունքներով և իշխանական թևերի բաժանման մեխանիզմով, երբ պետական իշխանությունը գործում է արդյունավետորեն՝ ծա-**

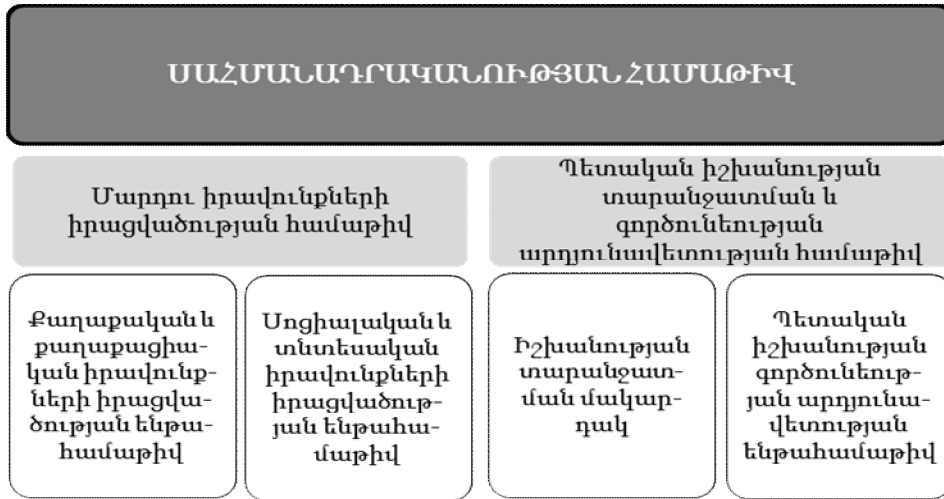
¹⁸ Տե՛ս «Հայաստանի Հանրապետության Սահմանադրության մեկնաբանություններ» / ընդհ. խմբ. **Գ. Հարությունյանի, Ա. Վաղարշյանի**, Եր., 2010:

¹⁹ Տե՛ս **Кутафин О.** Российский конституционализм. М., 2008:

²⁰ Տե՛ս **Ժ. Մխիթարյան**, Սահմանադրականության գնահատման հայեցակարգային մոտեցումները, // Հայաստանի ճարտարագիտական ակադեմիայի լրաբեր, հատոր 12, № 3, 2015:

ռայելով քաղաքացիների բարեկեցության անընդհատ բարձրացման վերջնանպատակին, երբ հիմնական սահմանադրական արժեքներն ապրող իրողություններ են»:

Հիմնվելով այս սահմանման վրա՝ առաջարկում ենք սահմանադրականության գնահատման հետևյալ կառուցվածքային պատկերը՝

Առաջարկված կառուցվածքային ձևաչափի տարրերից յուրաքանչ-յուրին համապատասխանեցվել է գնահատման ցուցիչների և ենթացուցիչների համախումբ, ինչի շնորհիվ ամբողջականացվել է սահմանադրականության կառուցվելիք համաթիվը: Ընդհանուր պատկերը ներկայացված է ստորև բերված աղյուսակում:

ՑՈՒՑԻՉ	N	ԵՆԹԱՑՈՒՑԻՉ
I. ՍՈՑԻԱԼ-ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԻՐԱՎՈՒՆՔ		
1. Պատշաճ կենսամակարդակի իրավունք	1.1.	Մեկ շնչին ընկնող ՀՆԱ
	1.2.	Աղքատության մակարդակ
	1.3.	Գնաճ
	1.4.	Միգրացիոն սալդո
	1.5.	Ազգային խնայողությունները ՀՆԱ-ում
2. Մեփականության իրավունք	2.1.	Մեփականության իրավունքներ
	2.2.	Մտավոր սեփականության պաշտպանվածությունը
3. Աշխատանքի իրավունք	3.1.	Գործազրկության մակարդակ
	3.2.	Աշխատանքի ազատությունը
	3.3.	Աշխատանքի ընդունման դժվարությունը և նվազագույն աշխատավարձի ազդեցությունը
	3.4.	Աշխատանքի ընդունման և ազատման գործընթացները
	3.5.	Ժամային կարգավորումները
	3.6.	Աշխատողների իրավունքներ

	3.7.	Համագործակցությունը գործատու-աշխատող փոխհարաբերություններում
	3.8.	Աշխատանքի արտադրողականության և աշխատավարձի կապը
	3.9.	Տաղանդավոր անձանց պահելու երկրի ունակությունը (ուղեղների արտահոսքը)
4. Սոցիալական ապահովության իրավունք	4.1.	Ջինիի գործակից
	4.2.	Սոցիալական ապահովության համակարգ
	4.3.	Հնարավորությունների հավասարություն
	4.4.	Տրանսֆերտներ և լրահատկացումներ
5. Ձեռնարկատիրական գործունեությանը զբաղվելու իրավունք	5.1.	Գործարարության ազատությունը
	5.2.	Մասնավոր ընկերությունների գործունեության դյուրինություն
	5.3.	Հակամենաշնորհային միջոցառումներ
	5.4.	Տեղական մրցակցության հնտենսիվությունը
	5.5.	Շուկայի զերիշխանությունը
	5.6.	Հակամենաշնորհային քաղաքականության արդյունավետությունը
6. Կրթության իրավունք	6.1.	Գրագիտության մակարդակ
	6.2.	Կրթություն/հետազոտությունների զարգացում
	6.3.	ՄԱԿ-ի կրթության համաթիվ
	6.4.	Կրթական համակարգի որակը
	6.5.	Առաջնային կրթության բնագավառում սովորողների ընդգրկվածությունը
	6.6.	Երկրորդային կրթության (բակալավրիատ) բնագավառում սովորողների ընդգրկվածությունը
	6.7.	Մագիստրոսական և ասպիրանտական կրթության ընդգրկվածությունը
II. ՔԱՂԱՔԱՑԻԱԿԱՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԻՐԱՎՈՒՆՔ		
7. Մտքի և դավանանքի ազատության իրավունք	7.1.	Կրոնի ազատություն
8. Համոզմունքների ազատության և արտահայտվելու իրավունք	8.1.	Խոսքի և մամուլի ազատություն
	8.2.	Ազատ ձայնի իրավունք
	8.3.	Մամուլի ազատության համաշխարհային համաթիվ
	8.4.	Մամուլի ազատությունը
	8.5.	Արտահայտման և համոզմունքների ազատություն
9. Խաղաղ հավաքների և միություններ կազմելու իրավունք	9.1.	Հավաքներ և միություններ կազմելու ազատություն
	9.2.	Համախմբվելու/հավաքվելու իրավունք
	9.3.	Ասոցացիոն և կազմակերպական իրավունքներ
10. Տեղաշարժման ազատություն	10.1.	Ներքին տեղաշարժման ազատություն
	10.2.	Արտաքին տեղաշարժման և ճանապարհորդելու ազատություն
11. Երկրի կառավարմանը մասնակցելու/	11.1.	Ընտրական գործընթաց
	11.2.	Ազատ և արդար ընտրություններ
	11.3.	Ընտրական ինքնորոշում

ընտրելու իրավունք	11.4.	Քաղաքական բանտարկություններ
	11.5.	Քաղաքական բազմակարծություն և մասնակցություն
	11.6.	Կուսակցական համակարգը
12. Քաղաքացիական և քաղաքական իրավունքների ընդհանրական ցուցիչներ	12.1.	Քաղաքացիական իրավունքներ
	12.2.	Քաղաքացիական հասարակության ավանդույթները
	12.3.	Քաղաքացիական հասարակության մասնակցությունը
	12.4.	Ձայն և հաշվետվողականություն
13. Իրավունքի գերակայություն	13.1.	Իրավունքի գերակայություն
III. ԻՇԽԱՆԱԿԱՆ ԹԵՎԵՐԻ ՏԱՐԱՆՁԱՏՄԱՆ ԵՎ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅԱՆ ԱՐԴՅՈՒՆԱՎԵՏՈՒԹՅԱՆ ՄԱԿԱՐԴԱԿ		
14. Իշխանական թևերի բաժանում	14.1.	Իշխանության և գործադիր մարմնների տարանջատում
15. Դատական իշխանություն	15.1.	Դատական համակարգի անկախությունը
	15.2.	Անաչառ դատարաններ
16. Գործադիր իշխանություն	16.1.	Կառավարության գործունեությունը
	16.2.	Կառավարության արդյունավետություն
	16.3.	Կառավարման որակ
	16.4.	Կառավարության ծախսումների շռայլումը
	16.5.	Կառավարության կարգավորումների բեռը
	16.6.	Կառավարության քաղաքականության թափանցիկությունը
17. Օրենսդիր իշխանություն	17.1.	Օրենսդրական համակարգի արդյունավետությունը վեճերի կարգավորման գործում
	17.2.	Օրենսդրական համակարգի արդյունավետությունը խնդրահարույց հարցերի կարգավորման գործում
18. Կոռուպցիա և հովանավորչություն	18.1.	Կոռուպցիայից ազատությունը
	18.2.	Ոչ պաշտոնական վճարները պետական պաշտոնյաներին
	18.3.	Պատժամիջոցներ պաշտոնական դիրքի չարաշահման համար
	18.4.	Պետական միջոցների ոչ նպատակային օգտագործումը
	18.5.	Անօրինական վճարներ և կաշառակերություն
	18.6.	Պետական այրերի վճիռների վրա հովանավորչության ազդեցությունը
	18.7.	Կոռուպցիայի նկատմամբ հսկողություն

4. Մահմանադրականության սոցիալ-տնտեսական հատույթը: Այն նախևառաջ գատորոշվում է սոցիալական և տնտեսական իրավունքների իրացվածության տիրույթում: Դրանք ընդգծված կարևորություն ունեն զարգացող և անցումային տնտեսությամբ երկրների համար, ինչը հստակ տեսանելի է Հայաստանի Հանրապետության օրինակով:

Մեր պետության առջև ծառայած կարևորագույն մարտահրավերները սոցիալ-տնտեսական հիմնախնդիրներն են, որոնք իրենց կարեվորությամբ թերևս զիջում են միայն ազգային անվտանգությանը: Իսկ եթե փորձենք բանաձևել, թե ինչ է արտագաղթն այս համատեքստում, ապա դա կարելի է անվանել անգամ սահմանադրության նկատմամբ անարգանքի կարևորագույն ցուցիչ, քանի որ քաղաքացիների մի որոշակի խումբ փաստորեն դուրս է գալիս հայրենական սահմանադրության գործողության տիրույթից՝ տեղաշարվելով սահմանադրական կարգավորման օտար դաշտ:

Եթե փորձենք հանրագումարի բերել համահասարակական տրամադրությունները, ապա «միջին» ընտանիքի համար ամենասուր դրսևվորումներն են՝ աշխատանքի բացակայությունը, եկամուտների ցածր մակարդակը, մրցակցային անհավասար պայմանները, սոցիալական գերբնեռացվածությունը, մեկ շնչին ընկնող ՀՆԱ-ի ցածր մակարդակը և նմանատիպ այլ հիմնահարցեր, կամ որ նույնն է՝ Մահմանադրությամբ ամրագրված և հռչակված աշխատանքի, պատշաճ կենսամակարդակի, սոցիալական ապահովության, ձեռնարկատիրական գործունեության ազատության և այլ սոցիալ-տնտեսական իրավունքների անբավարար իրացվածությունն է հասարակության զգալի հատվածի համար:

Այս առումով սահմանադրականության սոցիալ-տնտեսական հատույթի հետազոտումը ընդգծված կարևորություն է ստանում՝ նկատի առնելով վերջինիս հիմնարար դերը սահմանադրականության հաստատման գործում:

ՀՀ Մահմանադրությամբ նախատեսված սոցիալ-տնտեսական իրավունքների կազմն է²¹

❖ Հայաստանի Հանրապետությունում ճանաչվում և պաշտպանվում է **սեփականության իրավունքը** (հոդված 8), յուրաքանչյուր ոք իրավունք ունի իր հայեցողությամբ տիրապետելու, օգտագործելու, տնօրինելու և կտակելու իր սեփականությունը... Ոչ ոքի չի կարելի զրկել սեփականությունից, բացառությամբ դատական կարգով՝ օրենքով նախատեսված դեպքերի... Մտավոր սեփականությունը պաշտպանվում է օրենքով (հոդված 31),

❖ պետությունը **պաշտպանում է սպառողների շահերը**, իրականացնում օրենքով նախատեսված միջոցառումներ ապրանքների, ծառայությունների և աշխատանքների որակի վերահսկողության ուղղությամբ (հոդված 31.1),

❖ յուրաքանչյուր ոք ունի **աշխատանքի ընտրության ազատություն**: Յուրաքանչյուր աշխատող ունի արդարացի և օրենքով սահման-

²¹ Սոցիալ-տնտեսական իրավունքների թե՛ կազմի և թե՛ բովանդակության փոփոխությունները Մահմանադրության նախագծում կարող են դառնալ առանձին ուսումնասիրության և համեմատական վերլուծության (այդ թվում՝ այլ երկրների կտրվածքով) առարկա:

ված նվագագույնից ոչ ցածր աշխատավարձի, ինչպես նաև անվտանգության ու հիգիենայի պահանջները բավարարող աշխատանքային պայմանների իրավունք... (հոդված 32),

❖ յուրաքանչյուր ոք ունի **հանգստի իրավունք**... (հոդված 33),

❖ յուրաքանչյուր ոք ունի օրենքով չարգելված **ձեռնարկատիրական գործունեությանը զբաղվելու իրավունք**: Շուկայում մենաշնորհ կամ գերիշխող դիրքի չարաշահումը և անբարեխիղճ մրցակցությունն արգելվում են... (հոդված 33.1), Հայաստանի Հանրապետությունում երաշխավորվում են տնտեսական գործունեության ազատությունն ու ազատ տնտեսական մրցակցությունը (հոդված 8),

❖ յուրաքանչյուր ոք ունի իր և իր ընտանիքի համար **բավարար կենսամակարդակի**, այդ թվում՝ բնակարանի, ինչպես նաև կենսապայմանների բարելավման իրավունք: Պետությունն անհրաժեշտ միջոցներ է ձեռնարկում քաղաքացիների այս իրավունքի իրականացման համար (հոդված 34),

❖ յուրաքանչյուր ոք ունի օրենքով սահմանված եղանակներով **բժշկական օգնություն և սպասարկում ստանալու իրավունք**: Յուրաքանչյուր ոք ունի անվճար հիմնական բժշկական ծառայություններ ստանալու իրավունք... (հոդված 38),

❖ յուրաքանչյուր ոք ունի **կրթության իրավունք**: Հիմնական ընդհանուր կրթությունը պարտադիր է, բացառությամբ օրենքով նախատեսված դեպքերի... Միջնակարգ կրթությունը պետական ուսումնական հաստատություններում անվճար է... Յուրաքանչյուր քաղաքացի ունի մրցութային հիմունքներով անվճար պետական բարձրագույն և այլ մասնագիտական կրթական հաստատություններում կրթություն ստանալու իրավունք՝ օրենքով սահմանված կարգով... (հոդված 39),

❖ տնտեսական, սոցիալական և մշակութային ոլորտներում պետության հիմնական խնդիրներն են՝ 1) պաշտպանել և հովանավորել ընտանիքը, մայրությունը և մանկությունը, 2) նպաստել բնակչության զբաղվածությանը և աշխատանքի պայմանների բարելավմանը, 3) խթանել բնակարանային շինարարությունը, նպաստել յուրաքանչյուր քաղաքացու բնակարանային պայմանների բարելավմանը, 4) իրականացնել բնակչության առողջության պահպանման ծրագրեր, նպաստել արդյունավետ և մատչելի բժշկական սպասարկման պայմանների ստեղծմանը... 8) նպաստել անվճար բարձրագույն և այլ մասնագիտական կրթության զարգացմանը... 12) ապահովել տարեց մարդկանց արժանապատիվ կենսամակարդակը: Պետությունը պարտավոր է իր հնարավորությունների շրջանակներում միջոցներ ձեռնարկել սույն հոդվածում ամրագրված խնդիրների իրականացման համար (հոդված 48):

Վերոնշյալ իրավունքների մեծ մասն ունիվերսալ իրավունքներ են և իրենց ամրագրումն են ստացել «Մարդու իրավունքների միջազգային

օրինաշարում», մասնավորաբար՝ «Մարդու իրավունքների համընդհանուր հռչակագրում» և «Տնտեսական, սոցիալական, մշակութային իրավունքների մասին միջազգային դաշնագրում»:

Չնայած սահմանադրականության սոցիալ-տնտեսական հատույթի գատորոշման գործում սոցիալ-տնտեսական իրավունքների առաջնայությանը՝ պակաս կարևոր չէ նաև դրանց իրացման համար պատասխանատու պետաիշխանական մարմինների դերը: Մասնավորապես, այդ իրավունքների ապահովման, ինչպես նաև տնտեսական կայունության, աճի և զարգացման նպատակներով պետությունն առաջին հերթին վարում է հարկաբյուջետային և դրամավարկային տնտեսական քաղաքականություն, որոնցից առաջինի պատասխանատվությունը կրում է կառավարությունը՝ հետապնդելով տնտեսական աճի ապահովման առաջնահերթ խնդիրը, իսկ երկրորդը՝ կենտրոնական բանկը՝ ապահովելով գների կայունությունը:

Այս համատեքստում կարևորություն են ստանում այնպիսի սահմանադրական կարգավորումների և դրանց փաստացի իրացմանը վերաբերող հարցեր, ինչպիսիք են՝ հարկերն ու հարկումը, բյուջեն և բյուջետային գործընթացը, վերահսկիչ պալատի, կենտրոնական բանկի սահմանադրական կարգավիճակը, տնտեսական մրցակցության պետական պաշտպանությունը, սեփականության իրավունքի պաշտպանությունը, ինչպես նաև լայն առումով՝ պայմանագրերի ու օրենքների կիրարկման մակարդակը, դատական համակարգի անկախությունն ու անաչառությունը, ողջ պետական համակարգի գործունեության արդյունավետությունը, կոռուպցիայի մակարդակը և այլ հիմնահարցեր: Նշվածներից յուրաքանչյուրի դերը սոցիալ-տնտեսական իրավունքների իրացվածության մակարդակի բարձրացման և հետևապես՝ սահմանադրականության մակարդակի բարելավման հարցում խիստ որոշակի է:

5. Սահմանադրականության մակարդակի գնահատման և դրա բարձրացման հիմնահարցերը կառավարման առումով²²: Մինչ այս քննարկված հիմնահարցերի վերջնանպատակը սահմանադրականության մակարդակի գնահատմանն ուղղված (այդ թվում՝ վերը բերված աղյուսակում ներկայացված հայտանիշների կիրառությամբ) մեթոդների բացահայտումն է:

Ճանաչողության և դասակարգման մեթոդները լայն կիրառություն ունեն հասարակական կյանքի ամենատարբեր բնագավառներում, որոնցում առաջացող խնդիրները պահանջում են երևույթներն ու օբյեկտներն ուսումնասիրել դրանց բնորոշ որոշակի հայտանիշների միջոցով: Որպես հետազոտման առարկա են հանդես գալու բազմաչափ

²² Տե՛ս **Հ. Սարգսյան, Գ. Տոնոյան, Ն. Քոչինյան**, Դիսկրետ մոդելավորումը ճանաչողության և դասակարգման խնդիրներում, Եր., 2015, **Հ. Սարգսյան, Ժ. Մխիթարյան**, Երկրի սահմանադրականության մակարդակի գնահատումը դիսկրետ մոդելավորման և կլաստերային վերլուծության մեթոդներով, ՀՊՏՀ Բանբեր, № 2, 2015:

օբյեկտները, որոնց ուսումնասիրության համար կիրառվում են մասնավորաբար դիսկրետ մոդելավորման և կլաստերային վերլուծության մեթոդները:

Վերջիններին օգնությամբ կատարվող թեստային հետազոտությունների նպատակն է երևույթներն ուսումնասիրելիս՝ ա) գնահատել հայտանիշների կարևորության աստիճանը, բ) դասակարգել երկրները, գ) որոշել կոնկրետ երկրի՝ որոշակի դասում (ըստ սահմանադրականության մակարդակով որոշվող սանդղակի) հնարավոր ընդգրկման պայմանները:

Կլաստերային վերլուծությունը հնարավորություն է ընձեռում հեռավորության չափման որևէ եղանակի ընտրությամբ օբյեկտների բազմությունը տրոհել համասեռ կոմպակտ կլաստերների (խմբերի, դասերի) այնպես, որ տրոհման խմբերը միմյանցից հեռու լինեն (տարբերվեն), իսկ յուրաքանչյուր խմբում ընդգրկված օբյեկտները՝ միմյանց մոտ: Որոշ դեպքերում տրոհման խմբերն ունենում են իրենց «կենտրոնները» (տիպական օբյեկտը):

Այժմ քննարկենք սահմանադրականության գնահատման համար առաջադրվող խնդիրների դրվածքը: Դիտարկենք նմանատիպ երկրների վերջավոր բազմություններ (դասեր): Դիցուք ունենք փորձագիտական կամ անմիջական չափումների արդյունքների հիման վրա ստացված ցուցանիշների աղյուսակներ, որոնցում զետեղված տվյալները պարբերաբար հրապարակվում են Համաշխարհային բանկի շտեմարաններում: Այդ աղյուսակների տարբերը ցույց են տալիս, թե յուրաքանչյուր երկիր ինչ չափով է բավարարում հայտանիշներից յուրաքանչյուրը: Քննարկման առարկա կարող են լինել հետևյալ խնդիրները.

I. Խնդիրներ երկրների տրված բազմության ուսումնասիրման շրջանակներում, մասնավորապես՝

ա. հայտանիշի տեղեկատվական կշռի որոշում: Հետազոտվում են երկրների բազմությունը և որոշվում գնահատվող երևույթի նկատմամբ հայտանիշների հարաբերական կարևորության չափը:

բ. Երկրի տեղեկատվական կշռի որոշում: Հայտանիշների տեղեկատվական կշռիների կիրառությամբ երկրները տրոհվում են դասերի՝ ըստ նախապես ընտրված հայտանիշի կարևորության, և ըստ այդմ գատորոշվում են երկրների տվյալ բազմությունում ամենատիպական երկրները:

գ. Նոր երկրի ճանաչողության խնդիր: Նոր ուսումնասիրվող երկրի համար որոշվում է, թե այն ինչ չափով է բավարարում այս կամ այն հայտանիշին, և կարելի է արդյոք այն ներառել երկրների դիտարկվող բազմությունում:

II. Խնդիրներ երկրների տարբեր դասերի ուսումնասիրման շրջանակներում: Դիցուք երկրների դիտարկվող բազմության տարբերը,

ըստ որոշակի հայտանիշը ինչ-որ «չափով» բավարարելու պայմանի, տրոհված են դասերի: Քննարկվող խնդիրներն են.

ա. Հայտանիշի տարբերակող կշռի որոշում: Որոշվում են հայտանիշների կարևորության աստիճանները, որոնցով տարբերակվում են երկրների տրոհման դասերը՝ հայտանիշները դասավորելով ըստ կարևորության նվազման կարգի:

բ. Նոր երկրի դասակարգման խնդիր: Նոր ուսումնասիրվող երկրների բազմության յուրաքանչյուր տարրի համար որոշվում է, թե այն որ դասում կարելի է ներառել:

գ. Երկրի փոխակերպման (լավարկման) խնդիր: Որոշվում է, թե որոշակի դասին պատկանող տրված երկրի որ հայտանիշներն են կարևոր, որոնք փոփոխելով (լավացնելով)՝ այդ երկիրը կհայտնվի ավելի բարձր դասում:

Քննարկվող խնդիրների համատեքստում կարող են ձևակերպվել նվազագույն ջանքերով (ծախսերով, կառուցակարգերով և այլն) նպատակին հասնելու **կառավարման խնդիրներ**: Այս հարցադրումը շատ ենք կարևորում: Դա պայմանավորված է այն հանգամանքով, որ *սահմանադրականության մակարդակի* գնահատմանն ու գործընթացների կառավարմանն ուղղված մեր ձեռնարկումները, սկիզբ առնելով խնդրո առարկա մեթոդների դիտարկումից, ուղղորդվելու են կառավարման ամբողջական հիմնախնդիրների լուծմանը:

Վերջիններս նպատակաուղղվելու են այն ոլորտների բացահայտմանը, որոնք հիմնարար են տվյալ երկիրը սահմանադրականության առավել բարձր մակարդակով օժտվածության դաս «տեղափոխելու» համար: Վերը թվարկված խնդիրների լուծմանն ուղղված մեթոդների կիրառմամբ երկրներում տարատեսակ «անհարթությունների» (դիցուք՝ կոռուպցիայի բարձր մակարդակ, քաղաքացիական հասարակության չկայացածություն և այլն) վերացմանն ու երկիրը լավ դաս «տեղափոխելուն» ուղղված ջանքերը զուգահեռաբար պետք է ուղղվեն առկա հիմնախնդիրների հանգուցալուծմանը՝ սահմանադրականության գնահատմամբ ու մշտադիտարկման անընդհատ գործընթացներով:

Բանալի բառեր – *սահմանադրականություն, սահմանադրական տնտեսագիտություն, հանրային ընտրություն, գնահատում, դիսկրետ մոդելավորում, կլաստերային վերլուծություն*

ГАЙК САРКИСЯН, ЖИРАЙР МХИТАРЯН, СЕДА НАГАПЕТЯН – *Парадигма конституционализма: экономические аспекты, вопросы оценки.* – В статье обсуждаются вопросы конституционной экономики и теории общественного выбора, понятие конституционализма, его социально-экономическое сечение. Приводится краткая методика оценки и повышения уровня конституционализма с точки зрения управления. Применяемый метод распознавания и

классификации является одним из инструментов рассматриваемого моделирования, который здесь приводится без описания алгоритмов и предоставления программных пакетов. Анализ его эффективности – это предмет отдельного исследования.

Ключевые слова: конституционализм, конституционная экономика, общественный выбор, оценка, дискретное моделирование, кластерный анализ

HAYK SARGSYAN, ZHIRAYR MKHITARYAN, SEDA NAHAPETYAN –
The Paradigm of Constitutionalism: Economic Aspects and Issues of Evaluation. – The issues of constitutional economics and theory of public choice, the concept of constitutionalism, its socio-economic cross section are discussed in the article. A brief methodology of evaluation and raising its level from the point of view of management is presented. The applied cognitive and ranking method is one of the modeling tools which is presented without the description of algorithms and software, and the attitudes of its efficiency are a separate issue of research.

Key words: constitutionalism, constitutional economics, public choice, evaluation, discrete modeling, cluster analysis